

AZ ERDÉLYI GONDOLAT AZ EZREDFORDULÓN

POMOGÁTS BÉLA

Az „erdélyi gondolat” (a transzszilvanista eszme) szellemi gyökerei a történelmi Erdélybe vezetnek, első megfogalmazói a történetíró Cserei Mihály és Apor Péter voltak. A tizenkilencedik században, különösen az 1867-es kiegyezés után azonban szinte elfelejtődött az erdélyiség, és csak a huszadik században, Ady Endre és Kós Károly néhány írásában (az előbbinél *Az ismeretlen Korvin-kódex margójára* című esszében, az utóbbinál a tízes években általa szerkesztett *Kalotaszeg* című folyóiratban, az 1912-es évfolyamban napvilágot látott *Erdély és a pesti közvélemény* című tanulmányban) újult fel ismét. A náluk megfogalmazott „erdélyiség” vált valóságos eszmeterepítő és mozgalmászervező, mi több, „identitásképző” tényezővé azután, hogy a történelmi Erdélyt, továbbá a Partiumot és a Bánságot az első világháborút lezáró trianoni szerződés leválasztotta a magyar állam testéről, és az ott élő nagyjából egymillió-nyolcszáz ezer magyar a háború győzteseinek közé emelkedő Nagy-Románia állami fennhatósága alá került.

A nemzeti állam intézményi rendjét elvesztő közösség következképp arra kényszerült, hogy megszervezze saját politikai, társadalmi és kulturális intézményeit, kialakítsa közösségi identitásának és szolidaritásának eszmei támaszait, és megszervezze szellemi, erkölcsi önvédelmét a bukaresti kormánypolitika erőszakos intézkedéseivel szemben. A területszerző román politika ugyanis mindvégig arra törekedett, hogy a birtokba vett országrész nem román lakossága, mindenekelőtt az ott élő magyarság nemzeti identitását és az identitás megőrzését szolgáló intézményrendszerét lerombolja, és Erdélyben (valamint a kapcsolt részekben) a román nemzetállam ügyét vigye győzelemre.

A nemzeti jellegében veszélyeztetett, az erőszakos, illetve manipulatív asszimiláció politikájának kiszolgáltatót erdélyi magyarságnak ezért fel kellett

építenie a maga közösségi tudását és eszméjét: a lelki önvédelem rendszerét. Az erdélyi magyarság nemzetiségi tudatának kialakulása nehéz küzdelmek között ment végbe, hiszen arra egészen 1918 karácsonyáig, sőt tulajdonképpen a trianoni békeszerződés 1920. júniusi aláírásáig szinte senki sem gondolt, hogy az ezer esztendeje őshonos és államalkotó, ezenkívül a románságénál kétségtelenül nagyobb gazdasági és kulturális erő birtokában lévő magyarság egyszer kisebbségi sorba kerül, és egy idegen, mi több, teljes gazdasági és szellemi megtörésére és végül beolvasztására törekvő, vele szemben ellenséges politikát folytató állam hatalma alá kerül.

Az új Romániába nagyszámú magyar és kisebb létszámú német lakosság jutott, s ez a népesség történelmileg kialakult, tagozott, ráadásul a románnál fejlettebb társadalmat alkotott. Ennek a tekintélyes létszámú népcsoportnak olyan közös ideológiára és olyan politikai, valamint kulturális intézményekre volt szüksége, amelyek lehetővé teszik nemzeti fennmaradását és fejlődését, egyszersmind megalapozzák az egyetemes magyarsággal és az államalkotó román néppel kialakítandó kapcsolatait. Ennek az ideológiának és intézményrendszernek a megalkotása nem volt könnyű a kisebbségi helyzet feltételei között, midőn a győzelmes román nacionalizmus nemcsak az elért eredmények konszolidálására törekedett, hanem a birtokba vett területek teljes etnikai és kulturális beolvasztására is.

Kós Károly 1921. január 23-án közreadott *Kiáltó szó* című történelmi és irodalomtörténeti fontosságú röpirata vetette meg a transzszilvanista ideológia alapjait. „A régi Magyarország – állapította meg – nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transsylvania, vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és *van*, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs, és *csak* Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogy is akarja akármilyen akarat, lesz örökön-örökké.” A vallomásos lelkesültséggel és nem kevés prófétai lendülettel fogalmazott kijelentés egy hosszabb idő óta érlelődő gondolatnak adott alakot: a transzszilvanizmus gondolatának, amely az erdélyi magyar értelmiség, a középrétegek, valamint széles népi rétegek nemzetiségi és történelmi tudatát, szülőföldje iránt érzett ragaszkodását, közösségi felelősségét fejezte ki.

Az erdélyi gondolat kialakulásában komoly szerepet játszottak az erdélyi történelem hagyományai. Az erdélyi magyar, román és szász értelmiség mindig különleges érdeklődéssel vizsgálta a múltat, az erdélyi történetírás mindig jelentékeny módon befolyásolta a magyar, a román és a szász nemzeti tudatot. A 18. századi román „erdélyi iskola” írói: Samuil Micu-Klein, Petru Maior és Gheroghe Sincai vetették meg a román nemzeti ideológia alapjait, August Ludwig Schlözer, Stefan Ludwig Roth és Friedrich Teutsch pedig az erdélyi szászok közösségi tudatát alakították ki. Az erdélyi magyarság történeti tudatát

is hosszú évszázadok történelmi- és memoáriróadalma szabta meg: Oláh Miklós, Heltai Gáspár, Forgách Ferenc, Kovacsóczy Farkas, Bethlen Farkas, Szamosközy István, Borsos Tamás, Kemény János, Szalárdi János, Bethlen Miklós, Apor Péter és Cserei Mihály egymást követő krónikái, történelmi és önéletrajzai.

Könyvekben nemritkán kapott hangot az erdélyi fejlődés sajátos jellegének és az erdélyi magyar politika öncélúságának tudata. Ezekben a régi könyvekben és feljegyzésekben találták meg a transzszilvanizmus ideológusai azt a történelmi örökséget, amelyre fel lehet építeni az erdélyi magyar nemzetiségi öntudatot. Ennek az erdélyi öntudatnak a történelmi kialakulását és megnyilvánulási formáit kutatták a húszas évek erdélyi vagy erdélyi származású magyar történészei, valamint Asztalos Miklós, Bíró Vencel, Boros György, Buday Árpád, Gál Kelemen, Jancsó Benedek, Karácsonyi János, Kelemen Lajos, Krenner Miklós, Rass Károly, Temesváry János és Veress Endre. Általában az Erdélyi Múzeum Egyesületben, valamint egyházi jellegű intézményeknél és folyóiratoknál kaptak kutatómunkájukhoz támogatást, és találták meg eredményeik nyilvánosságra hozásának fórumát.

A transzszilvanista történelemfelfogást a legnagyobb publicisztikai hatékonysággal és művészi erővel Kós Károly 1929-ben Kolozsvárott közreadott *Erdély – Kultúrtörténelmi vázlat* című népszerű munkája fejtette ki. Kós úgy ábrázolta Erdélyt, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységet, amelynek népei: a magyarok, románok és szászok nemcsak „anyanyemzeteikkel” tartottak fenn szoros kulturális rokonságot, hanem az együttélés több évszázados hagyományai folytán élénk művelődési kapcsolatba kerültek egymással is. A három erdélyi nép viszonylagos egyensúlya hozta létre autonóm kulturális fejlődésük lehetőségét. Ennek során a három erdélyi kultúra egymásra is állandó hatást gyakorolt: „... a különböző eredetű és különböző fajok lelkébe plántált, egymástól sok tekintetben élesen különböző kultúrákra a százados állandó együtt való élet, érintkezés, közös sors, közös öröm és baj közös lelki élményei is reányomták a maguk konszolidáló bélyegét, mely a fejedelmi korban a szellemi élet demokratikus kiszélesedése és népi megmélyülése korában válik immár feltűnően észrevehetővé.” A szerző Erdély politikai és művelődéstörténetében kísérté végig e fejlődést, a magyar, román és szász művelődés kölcsönhatását. Különösen az építészeti történetében volt otthonos, hiszen már korábban foglalkozott Erdély építészetének emlékeivel. Művészettörténelmi munkássága nemcsak az erdélyi magyar, hanem a román és szász építészeti vagy népművészeti feldolgozására is kiterjedt. A három erdélyi nép és a három erdélyi kultúra autonóm, egyszersmind egymásra ható fejlődésének bemutatása során nagyrészt ő határozta meg és fejezte ki a transzszilvanisták történelemszemléletét.

Az erdélyi gondolat az érdekegyesítés gyümölcse volt, és valóban a szellemi, irodalmi csatározások „nyugvópontja” lett. Az erdélyi magyarság közösségi tudatának és kulturális megmaradásának követelménye és e követelmény érvényesítésének együttesen vállalt felelőssége tette lehetővé a különböző társadalmi csoportok, eszmei és művészeti irányzatok békés együttműködését; a transzszilvanista eszmények ennek az együttműködésnek adtak „ideológiát”. De mint minden „koalíciós” elgondolás, a transzszilvanizmus is ellentmondásokat rejtett magában, nehezen megfoghatóknak bizonyult. A Helikon írói őszinte hittel beszéltek róla, meghatározniuk viszont sohasem sikerült. Költői lelkesültséggel közeledtek hozzá, nem tudományos, fogalmi pontossággal.

Egyszerűen történelmi adottságnak tekintették az erdélyi gondolatot, s nem törekedtek különösebben meghatározására vagy bizonyítására. A transzszilvanista eszme, mint „ideológia”, végül nem kapott pontos fogalmi meghatározást. A romániai magyar irodalom történetírói is inkább magatartájeszménynek és munkaprogramnak tekintették, mint tételes „elméletnek” és eszmetörténeti módon meghatározható „ideológiának”.

Az erdélyi gondolat nem alkotott kidolgozott és szerves rendszert, következőképp léteztek személyekhez vagy szellemi csoportokhoz kötődő változatai. Ezek szerint az a változat, amely leginkább Kuncz Aladár és Ligeti Ernő nevéhez köthető az erdélyiség európai, egyetemes lelki tulajdonságait tekintette meghatározóaknak, a Kós Károly, a Reményik Sándor és Áprily Lajos nevéhez fűződő változat a történelmi Erdély sajátos hagyományait emelte ki, Makkai Sándor a kisebbségi lét erkölcsi minőségét tartotta fontosnak, Nyíró József, Szentimrei Jenő, Tamási Áron és általában a székelyek az erdélyi (székelyföldi) népi hagyományban és kultúrában találták meg a transzszilvanizmus forrásait. Ezek a nézetek azonban nem küzdöttek egymás ellen, az erdélyi gondolat meglehetősen széles tábora abban mindenképpen egyetértett, hogy a transzszilván ideológiának a román állam keretei között élő magyarság identitásvédelmét és közösségi szolidaritását kell megalapoznia és gazdagítania.

A transzszilvanizmus a kisebbségi sorsba taszított erdélyi magyarság szellemi, lelki önvédelmének az eszköze volt; ahogy Babits Mihály írta róla: a „védekező kollektivitás” fegyvere. „Eszem ágában sincs – jelentette ki Babits –, hogy kritika tárgyává tegyem az úgynevezett »transzszilvanizmust«. Ezt történelmi szükségszerűség hozta létre, és nemes lelkesedés fűti. Lényegében nem irodalmi fogalom. Az irodalomban a külön erdélyi öntudat még a transzszilvanizmus fogalmának megszületése előtt kifejlődött. Kényszerűség szülte azokban a szomorú években, mikor a kulturális kapcsolat Erdély és Magyarország között egy időre szinte teljesen megszakadt. Az erdélyi magyar kultúra magára maradt, s mint a mostohába került gyerek, kényszerült egyedül a maga erejéből fejlődni s boldogulni. Így alakult az erdélyi írók közt is külön közszellem, amelynek

természetes szerepe és feladata kezdetben csak egy lehetett: egymást bátorítani és gyámolítani. Mint Magyarországon Kazinczy korában, minden költő vagy író küldetést teljesített, akármilyen szerény volt is tehetsége.” Valóban, az erdélyi gondolat a kollektív szellemi önvédelem jegyében jött létre, és minthogy erre az önvédelemre valójában mindig is szükség volt a Trianon óta eltelt nyolc évtized során, a transzszilvanizmus eszméje azóta is többé-kevésbé áthatja az erdélyi magyar szellemi életet, ennek a magyarságnak a közös mentalitását és önmagáról formált képzetait – éppen ebben válhatott irodalomalkító tényezővé.

A második világháború után az erdélyi gondolat eszmeköre hosszú évtizedekre háttérbe szorult, minthogy a romániai magyarság akkori vezetői a baloldali orientáció elfogadásában látták az erdélyi magyarság jogvédelmének, sőt közösségi fennmaradásának és a nemzeti identitás megtartásának az útját. Az erdélyi magyar szellemi élet a marxizmus–leninizmus normáihoz, illetve dogmáihoz alkalmazkodott, és a korábbi kulturális, irodalmi hagyományból csak a baloldali, mindenekelőtt a kommunista tradíciókat kívánta fenntartani. Mindez méltatlanul háttérbe szorította a helikoni, transzszilvanista hagyományokat: az erdélyi gondolat nagy értékeit. Valójában csak Kántor Lajos és Láng Gusztáv 1971-ben megjelent *Romániai magyar irodalom 1945–1970* című összefoglalása jelölte meg hiteles méltányossággal a transzszilvanista irodalom értékeit, majd az eszmetörténeti kutatásaival nevet szerzett Nagy György tanulmányai hívták fel a figyelmet a transzszilvanista ideológia jelentőségére.

Ezt követve Fábián Ernő 1982-ben megjelent kis könyve, *A tudatosság fokozatai* tett kísérletet a transzszilvanizmus szellemi hagyatékának korszerű értelmezésére. A tudós kovásznai tanár, könyve záró részében, nem minden időszerű célzás nélkül állapította meg a következőket: „A transzszilvanizmus mondhatni esélytelen volt, s mindinkább esélytelenebbé lett egy olyan politikai struktúrában, melyet az »etnikus apriorizmus«, az »etnokrata állam«, a »stílus-ár« és más, ezekhez hasonló ideológiai téveszmék vezéreltek a vélt beteljesülés felé. A transzszilvanizmus csak egy demokratikus politikai konszenzus keretében válhatott volna hatékonyá. Amiből következik, hogy amennyiben egy ilyen konszenzus, és annak alapfeltételeként egy új, korszerű azonosság-ideológia megteremtése napirendre kerül, a kiindulópontul szolgáló ideológiai minták sorából a transzszilvanizmust semmilyen körülmények között sem szabad kifelejtenünk.”

A nyolcvanas évek bukaresti diktatúrájának fojtogató légkörében ezt a gondolatot természetesen nem lehetett tovább építeni, és az erdélyi gondolat hagyománya csak az 1989-es romániai átalakulások után kaphatott ismét szerepet a közgondolkodásban és a közbeszédben. A diktatórikus korszak, illetve valójában a Trianon óta eltelt évtizedek elnyomó kisebbségi politikája

igen sok, főként a fiatalabb korosztályhoz tartozó erdélyi magyar értelmiségiek esetében azzal a következtetéssel járt, hogy a transzszilvanista ideológia eszményei valójában már régen érvényüket veszítették, ha egyáltalában érvényben voltak valaha. Így a kisebbségi humánus ideálját vagy az erdélyi népek együttműködésének és testvériségének eszméjét kétségtelenül megkérdőjelezték azok a súlyos tapasztalatok, amelyeket az erdélyi magyarságnak el kellett viselnie.

Az az Erdély, amelyben a Trianont követő két évtizedben a magyarságnak még viszonylag jó pozíciók birtokában kellett a kisebbségi életre berendezkednie, különben is igen nagy mértékben megváltozott. Az erdélyi magyarság igen nagy tömegeinek magyarországi repatriálása (az 1919 és 1989 közötti hét évtizedben nagyjából félmillió magyar hagyta el Erdély területét) és a régi királyságbeli (regáti) románok beözönlése (ez több mint egymillióra tehető) alapján változtatta meg az országrész etnikai viszonyait: az 1910-es utolsó osztrák–magyar népszámlálás alkalmával a terület lakosságának 53,9%-a román, 31,6%-a magyar volt, ez a szám az ez ideig utolsó: 1992-es román népszámlálás szerint 73,6%, illetve 20,8% lett. Az abszolút szám adatok szerint Erdélyben ma kevesebb magyar él, mint Trianon előtt, ugyanis 1910-ben 1 millió 650 ezer, 1992-ben pedig 1 millió 603 ezer magyart számoltak össze, ugyanakkor a románok létszáma tetemesen emelkedett: 1910-ben 2 millió 811 ezren, 1992-ben 5 millió 684 ezren vallották románnak magukat (a románok száma tehát a kétszeresére növekedett). Erdély etnikai képének átalakulását mutatja az erdélyi szászok és a bánági, illetve szatmári németek számának igen radikális csökkenése is. 1910-ben számarányuk 10,7%, 1992-ben pedig 1,4% volt, létszámuk 1910-ben 562 ezer, 1992-ben pedig mindössze 109 ezer.

Az a „methamorphosis Transilvaniae”, amely a Trianon utáni évtizedekben, kivált a kisebbségi magyarság elnyomását és elnemzetlenítését stratégiai céljának tekintő Ceausescu-korszakban bekövetkezett, szinte teljesen megfosztotta az erdélyi magyarságot azoktól az intézményektől és eszközöktől, amelyek a két világháború közötti korszakban nemzeti önazonosságának és kultúrájának fenntartását lehetővé tették. Az erdélyi magyarság elveszítette gazdasági erejét: a földreform, az államosítások, a kolhozok megszervezése, a kisipar és kiskereskedelem tönkretétele (a németek mellett) elsősorban a magyarságot sújtották, következésképp a kommunista dogmákat a valóságba átültető gazdaságpolitika nem pusztán a magyarság javainak elkobzásával járt, hanem ezek román kézbe juttatásával is. Az erdélyi magyar egyházakat, amelyek mindig is igen tevékeny szerepet vállaltak a nemzeti identitás és kultúra védelmében, minden számottevő vagyonuktól (például épületeiktől) megfosztotta a kommunista hatalom, ezzel felszámolták az önálló, az állami nevelési politikától lényegében függetlenül működő anyanyelvű iskolahálózatot is. Az állami ok-

tatás keretében működő magyar iskoláknak, amelyeknek száma és szerepe máskülönb is nagymértékben csökkent, csak korlátozott módon szolgálhatták a nemzeti nevelés ügyét, és az ilyen nevelést fontosnak tartó pedagógusoknak általában személyes áldozatokat kellett vállalniuk. A tömegtájékoztatás ki volt szolgáltatva a kommunista pártállam ideológiai stratégiájának, és ez a stratégia kifejezetten nagyromán nacionalista célokat követett.

Az erdélyi magyarság valójában igen nagy veszteségeket szenvedett a romániai kommunista diktatúra évtizedei alatt, tulajdonképpen azt kell mondanunk, hogy egyedül a szépirodalom volt képes hatékonyan ellenállni az erdélyi magyarságra nehezedő politikai elnyomásnak. Az erdélyi magyar költészet, elbeszélő irodalom és irodalmi szociográfia ezekben az évtizedekben valóban a kulturális élet középpontjában helyezkedett el, mint identitásvédő erő végezte alkotó munkáját, és ennek során valódi szellemi értékeket hozott létre. Az erdélyi magyar szépirodalmat a második világháború után is átszötte a transzszilvanizmus korábbi szellemisége, ez az irodalom továbbra is fenn kívánta tartani a transzszilvanista tradíciókat és értékeket, mindenekelőtt az irodalom közösségi ethoszát, a kisebbségi humánus és népszolgálat morálját, az erdélyi kulturális hagyományokat.

Ez tanúsítja, hogy ez a gondolat egyáltalán nem veszítette el hatékonyságát és szemléletképző erejét. Az erdélyi magyar irodalom, fenntartva, sőt megerősítve a maga egyetemes magyar és európai irodalmi kapcsolatait, ma is a „transzszilván” hagyományok köré épül, minthogy ezekben a hagyományokban valóban az erdélyi magyarság kultúrája és lelkisége nyilvánul meg, és ezáltal a „transzszilván” hagyomány kínálja az erdélyi magyar kulturális identitás és önvédelem legfontosabb támaszát.

Igaz, ezek az irodalmi művek többnyire igen súlyos történelmi tapasztalatról hoznak hírt, akárcsak a két világháború közötti évtizedekben: Trianon után. Valójában ezeknek a szomorú történelmi fejleményeknek és súlyos kisebbségi tapasztalatoknak a következtében jutott el az erdélyi magyar értelmiség néhány kitűnő képviselője arra az álláspontra, hogy radikális kritikának vesse alá a transzszilvanista eszméket és eszményeket. Ennek a kritikának volt a leginkább színvonalas eredménye Cs. Gyimesi Évának a nyolcvanas évek elején keletkezett tanulmányosorozata, amely azután 1991-ben *Gyöngy és homok* címmel került nyilvánosságra.

A cím eredetileg Áprily Lajostól való, aki 1921-ben egy előadásában, amelyet a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban tartott, a kagyló szenvedése árán keletkezett igazgyöngyhöz hasonlította a Trianon után kisebbségi sorsba taszított erdélyi magyarság értékeit, mindenekelőtt a kisebbségi humánus eszmeiségét. Ebben, *A produktív fájdalom* című előadásában olvashatjuk a következőket: „Túlságosan ismerős talán, de olyan tolakodó erővel jelentkezik ennél a

pontnál egy nagyon találó illusztráció, hogy felhasználása elől lehetetlen elzárkózni. Az igazgyöngyről van szó, melynek keletkezéséről azt tanítja a természettudomány, hogy sebzésből lesz, abból a fájdalmas izgalomból, mellyel idegen test, többnyire homokszem, sérti meg a kagylóállatot. A megsértett állatka testének a fájdalom által kiváltott reakciója indítja meg azt a kiválasztást, melynek végső eredménye az igazgyöngy.” A szenvedés árán létrehozott értékvilágnak ezt a költői metaforáját később a következő megállapítás követi: „A világ fájdalmas vajúdságának ebben az apokaliptikus korszakában nem árt néha a fájdalom teremtőjéről elmélkedni. Megkínzott százai és ezrei a világvonaglásnak: ma mindannyian gyöngykagylói vagyunk egy felkavart tengerfenékek, melyeket sebző homokszemekkel szórt tele az elementáris kavarodás. És talán a mi homok sebezte testünk sem szenvedhet haszontalanul, a mi fájdalmunknak is teremtenie kell valamit: az emberiség tömegfájdalmából az emberiség jobb jövőjének igazgyöngye fog megszületni.”

A „gyöngy” és „homok” metaforája ettől kezdve a kisebbségi helyzetértelmezés állandó toposza lett, és Cs. Gyimesi Éva ennek a toposznak az elemzése nyomán jut el arra a következtetésre, miszerint a nagy közös fájdalom nyomán születő szellemi értékek, a kisebbségi humánus eszméje által megjelölt erkölcsiség végül is nem lehet egy mindenétől megfosztott és alávetett helyzetbe kényszerített nemzeti kisebbségi önvédelmének stratégiája. „A romániai magyar irodalomnak (. . .) ideológiai-erkölcsi értékjelképei – hangzik az érdekes tanulmány végső következtetése – változatok a teremtő fájdalom paradoxális értékszerkezetet hordozó motívumára, amely az úgynevezett »kisebbségi humánus« legjellemzőbb irodalmi vetülete. Ez az erőteljes erkölcsi értéknymatékot is közvetítő eszme- és irodalomtörténeti vonulat a kisebbség helyzete és azonosságtudata közötti diszharmoniót mintegy átesztétizálva, az értelmiség körében hatékony eszménnyé tesz egy olyan értékalakzatot, amelyben a különböző értékek nem szolidárisak, ám ezt a »kognitív diszsonanciát« etikaisztétikai síkon katartikusan feloldja, és távlatosabb programadás helyett (mely feltehetően objektív is lehetetlen) a mindennapi helyzet próbáját jelentő adottságok elviselésére tesz képessé. Kétséges azonban, hogy a benne kifejeződő, eszkatologikus hitmozzanatot is tartalmazó magatartásmodell az erkölcsi mintát vállaló egyes kivételes személyiségek szűk körén kívül közösségi érvénnyel is bírhat. Az utóbbi tényező – a tömeghatás lehetőségének – hiánya viszont csökkenti ideologikus hatóerejét, hiszen szociológiaiag feltehetően igazolható, hogy a vitális-világnézeti érdekeltségek s az ennek megfelelő értékek, a létbiztonságtól az önértékesítés lehetőség-skálájának tágasságáig, tömegszinten sohasem rendelkeznek alá az erkölcsi értékeknek.”

A transzszilván eszmék és eszmények történelmi megrendüléséről adott jelzést az a hosszasan elhúzó eszmecsere is, amely 1990 decemberétől 1991

májusáig zajlott az *Európai Idő* című erdélyi hetilapban. Az eszmecsere fiatalabb résztvevői (köztük Sántha Attila, Virágh Zsolt, Sólyom Noémi, Kozma Emese és mások) általában elutasították a transzszilvanista ideológiát, annak következtében, hogy az (jórészt a másik két erdélyi nemzetiség közönye, illetve a román állam hatalmi törekvései és elnyomó kisebbségi politikája miatt) nem volt képes követhető szellemi stratégiát adni az erdélyi magyarság számára. Hasonló következtetésekre jutott az idősebb nemzedék néhány tekintélyes képviselője, így a költő Székely János, az etnológus Tánzos Vilmos és az eszmetörténész Bíró Béla is. Mások, így Fábián Ernő, Puskás Attila és ennek a cikknek a szerzője inkább az erdélyi gondolat előnyös tulajdonságait: a kisebbségi magyarság identitásának és kultúrájának védelmében betöltött szerepét emelték ki. Időközben többen, így Gáll Ernő, Láng Gusztáv, Kántor Lajos és mások is szóltak a transzszilvanizmus közösségi és kulturális értékeiről.

A *Gyöngy és homok* írója is elismerte azt, hogy a transzszilván ideológiának a Trianon után kialakult helyzetben igen fontos önvédelmi szerep jutott; mint írta: „Eredeti szerepe szerint ez a transzszilvanizmus válasz az erdélyi magyarság helyzetében előállott változásra: a Trianon utáni kisebbségi létre, az anyaországtól elszakított nemzettörődék új politikai adottságaira. Ebben a helyzetben kellett a kisebbségi magyarság helyzettudatát megfogalmazni, és – ami talán még sürgősebb volt – újrafogalmazni, megerősíteni nemzeti azonosságtudatát. (. . .) A transzszilvanizmus szellemi-erkölcsi védekezés, pozitív válasz volt az elnyomatás, az elhagyatottság negatív következményeivel szemben, minthogy segített erkölcsileg elfogadtatni azt a helyzetet, amelybe az itt élő magyarság került. Mindenekelőtt az volt az ideologikus funkciója, hogy szükségből erényt kovácsoljon: a hátrányt mintegy előnynek mutatva, a kisebbség magáraulatóságát az önállóság szép lehetőségeként, a sajátos értékteremtés esélyeként mutassa fel.” Ugyanakkor azt is nyomatékkal jelentette ki, hogy „a transzszilvanizmus nem a kisebbségi helyzet és az alapérdekek józan tudatosítása volt, hanem »hit és aspiráció«, vágyalom, amely hamis valóságképet konstituált. Az érvül használt történelmi tények mind csupán részizgaszágok, melyeket az író-ideológusok túláltalánosítottak, hogy elfedjék velük az egyéb, főleg negatív történelmi tényeket”.

Az erdélyi magyar irodalom mibenlétével számot vető irodalomtörténetírónak mindenképpen úgy kell látnia, hogy az erdélyi gondolatnak igen nagy szerepe volt abban, hogy a nagyromán állam keretei közé került magyarság nem roppant össze az uralomváltozást követően az elnyomó bukaresti kisebbségi politika súlya alatt. Ellenkezőleg, igen hamar magára eszmélt, és megindult azon a küzdelmes úton, amely az önszerveződéshez, az identitásvédelemhez és nagyszerű kulturális (irodalmi) értékek létrehozásához vezetett. Az erdélyi gondolat egy jelentékeny létszámú (az elcsatolás idején a magyar nemzeti

közösség egyhatodát alkotó) magyar népcsoport önvédő eszmeisége volt, és mint ilyen, kulturális, erkölcsi és politikai integráló erőként fejthette ki jótékony hatását. Sőt, ezen túl a szellemi műhely szerepét tölthette be, olyan műhelyét, amely egy nemzeti, nyelvi, kulturális, vallási és politikai tekintetben erősen tagolt társadalom magasabb integrációjának a terveit dolgozta ki.

Az erdélyiség gondolatkörének ugyanakkor az 1989-es történelmi változások: a romániai kommunista diktatúra bukása után kétségkívül háttérbe kellett szorulnia, minthogy az erdélyi magyarságnak mindenekelőtt azt az átfogó magyar nemzeti identitást kellett újraépítenie és kifejezésre juttatnia, mely az egész magyar nemzeti közösséggel, ezen belül Magyarország népével egybeköti. A bukaresti kommunista uralom ugyanis éppen ezt a nemzeti önazonosságot és szolidaritást kívánta lerombolni. Az erdélyi magyar értelmiség és különös hangsúllyal az erdélyi magyar irodalom következőképp a magyar nemzeti identitás megerősítésére, az identitás szellemi intézményrendszerének megalapozására és kifejlesztésére törekedett, és programszerűen tolta félre a külön erdélyi identitást. Mindez érthető és szükséges volt, és mára valóban eredményesnek bizonyult az egész magyarság kulturális és lelki egységének helyreállításában.

Mindazonáltal a transzszilván eszme nem került le a napirendről, sőt – magam legalábbis ezt gondolom – a ránk köszöntő ezredfordulóval valószínűleg ismét a közgondolkodás és a közbeszéd homlokterébe kerül. Mindennek több oka van. Először is az, hogy az erdélyi magyar értelmiség gondolkodásában a rendszerváltás után kétségtelenül felerősödött összmagyar orientációt és identitáskeresést mintha ismét kiegészítené a sajátos erdélyi orientáció és identitáskeresés. Mindez nem mond ellent a magyarság nemzeti egysége (legalábbis kulturális) helyreállításának és megerősítésének: sajátos erdélyi kulturális hagyományok ugyanis akkor is érvényesültek az erdélyi magyar társadalomban, midőn a Kárpát-medencében élő magyarságot még nem választották el egy-egy más politikai határok.

De a sajátos erdélyi identitás, következőképp a transzszilvanizmus ügyének fellendülését támogatja az az európai tendencia is, amely a regionális tradíciók, identitások és szerveződések újjáalakításának kedvez. Az európai integráció ugyanis nem csupán egy magasabb identitásnak és szerveződésnek: az európaiságnak és az Európai Uniónak rendelte alá a nemzeti, nemzetállami identitásokat és szerveződéseket, hanem nagyobb teret adott a hagyományos regionális struktúráknak is. Ennek révén kaphatott új regionális szerepet az az elzászi tartomány, amely éppen a regionális identitás és szerveződés erősödése révén válhatott a német–francia megbékélés és összefogás példás műhelyévé. Vagy az a Dél-Tirol, amely politikai tekintetben az olasz állam része maradt,

gazdasági és kulturális tekintetben azonban Ausztria tiroli tartományával (mondhatnám így is: „anyaországával”) szövéődött egybe.

Az európai integráció ugyanis tulajdonképpen egy háromszintű igazgatási rendszert állított a korábbi (hosszú évszázadokon keresztül működő, „túlburjánzó”, következképp igen sok történelmi katasztrófát okozó) nemzetállami rendszer helyére. A nemzetállamok szuverenitásának és igazgatási rendjének egy részét maga az unió vette át, egy más részét viszont a gazdasági, történelmi, illetve kulturális régiók kapták. Ezek a régiók, vagy ahogy annak idején Németh László nevezte őket: „tájházak”, mára az európai integrációs rendszer szerves alkotórészei, amelyeknek mindinkább szerepük van a gazdasági és kulturális élet megszervezésében, a helyi társadalmak öngazgatásában, az emberek mindennapi életének alakításában.

Az erdélyi regionalizmus újlagos kifejlődését ilyen módon az európai integrációs rendszerből adódó következmények is erősíthetik. Nem pusztán az erdélyi magyarok körében, hanem az ott élő románok között is, erre vall ugyanis a kolozsvári újságíró és politikus, Sabin Gherman körül szerveződő „Pro Transsylvania” mozgalom, amely a román állam keretei között kívánja érvényesíteni a sajátos erdélyi hagyományokat és érdekeket. Hasonló regionális törekvések tapasztalhatók a moldvai román közéletben és kulturális életben is. Nagy kár, hogy a történeti erdélyi identitásnak és tradíciónak – a magyaron és a románon kívüli – harmadik tényezője, a német (az erdélyi szász és a bánsági sváb) az utóbbi évtizedekben szinte teljesen eltűnt a romániai társadalomból: németországi kivándorlásuk, illetve romániai felszívódásuk igen komoly gazdasági és kulturális veszteséget jelent az egész ország, maga Erdély és az ottani magyarság számára is.

Az erdélyi regionalizmus és maga az „erdélyi gondolat” olyan eszmei hagyományt jelent tehát, amelyet éppen a modern európai gondolat, a „régiók Európájának” integrációjára épülő stratégia tölthet meg új tartalommal. A transzszilvanista eszme ebben a tekintetben európai küldetést vállalt magára: azzal kísérletezett, sajnos eredménytelenül, amit aztán a nyugat-európai régió oldott meg eredményesen a második világháború után, a kommunista fenyegetés árnyékában. Ahogy Kacsó Sándor mondta volt 1938-ben az „erdélyi gondolatról” zajló viták idején: „Az erdélyi lombikban az emberiség jövőendő békéjének egyik nagy és szép kísérlete folyik.”

Az erdélyiség-tudatra ezért minden bizonnyal szükség van a jelenben, sőt az erdélyiség azok közé az eszmei kategóriák közé tartozik, amelyeket, ha nem volnának, ki kellene találni. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az erdélyiségnek, mint mentalitásformának és kultúrának, el kellene különülnie a magyar nemzeti tudattól és kultúrától. Ellenkezőleg, mind erősebben kell tudatosítani azt, hogy az erdélyi magyarság a magyar nemzet és az erdélyiség

a magyar nemzeti kultúra természetes alkotórésze, és ahogy a magyar nemzeti kultúra következetesebb integrációja nélkül nincs erdélyi magyar kultúra, úgy az erdélyi magyar kultúra nélkül sincs magyar nemzeti kultúra és lelkiség. A most is bizonytalan közép-európai helyzet kétségtelenül fenyegető veszélyeket is magában rejt – éppen az erdélyi magyar kultúra számára –, de nagyszabású feladatokat is megjelöl. Ezek egyike, talán legfontosabbika: a magyarság nemzeti integrációja legalább a kultúrában, a szellemben és a lélekben. Ezeket a feladatokat, ezt a történelmi küldetést nekünk, magyarországi és erdélyi magyaroknak együtt kell vállalnunk és betöltenünk.

Megjelent a *Székelyföld* és a *Debreceni Szemle* című folyóiratokban.